

MILAN VIDMAR MED EVROPO IN AMERIKO

Peter Vodopivec¹

COBISS 1.01

IZVLEČEK

Milan Vidmar med Evropo in Ameriko

Članek predstavlja vtise Milana Vidmarja, elektrotehnika in največjega slovenskega šahista, z dveh obiskov ZDA (1927, 1936). ZDA naj bi po Vidmarju zaznamovali skromna zgodovina in narodno mešano prebivalstvo, zato (še) niso imele »duše« in avtentične kulture. Američani naj bi bili »človeška vojska«, ki se bori za preživetje, ameriški svoboda in demokracija pa le navidezni in volitve formalni diktat večine. Vidmar je odklanjal liberalni ameriški kapitalizem, ki je bil zanj posnetek »kaotičnega vesolja«. Človeštvo (in ZDA) naj bi popeljala iz krize le gospodarsko načrtovanje in na razumu utemeljena politika. Tako je s simpatijami pozdravljal predsednika Roosevelta in njegova reformna prizadevanja. Po avtorju članka Vidmarjeva knjiga kaže, da imajo kritične predstave o ZDA na Slovenskem daljšo zgodovino kot običajno mislimo.

KLJUČNE BESEDE: Amerika, kapitalizem, naključje, svoboda, narod, kultura

ABSTRACT

Milan Vidmar between Europe and America

The article presents the impressions of Milan Vidmar, electrotechnician and greatest Slovene chess player from his two visits in the USA (1927, 1936). The USA were by Vidmar marked by poor history and nationally mixed population, hence they did not yet have a "soul" and authentic culture. The Americans were to have been "a human army" struggling for survival, the American freedom and democracy only fictitious, and elections a formal dictate of the majority. Vidmar refused American liberal capitalism, which was to him an imitation of the "chaotic universe". Only planned economy and policy based on reason could lead humankind (and the USA) from the crisis. Therefore, he greeted with sympathy president Roosevelt and his reform endeavours. According to the author of the article, Vidmar's book indicates that critical conceptions on the USA have on Slovene ground a longer history we generally think.

KEY WORDS: America, capitalism, coincidence, freedom, nation, culture

Knjiga dolgoletnega profesorja elektrotehnikе na ljubljanski univerzi in največjega slovenskega šahista Milana Vidmarja *Med Evropo in Ameriko*,² ki je izšla leta 1937 pri

¹ Peter Vodopivec, redni univ. prof. dr. in znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana.

² Milan Vidmar, *Med Evropo in Ameriko*, Naša založba, Ljubljana 1937. Na Vidmarjevo knjigo je pred nedavnim obširno opozoril Igor Grdina v razpravi *Kaj storiti?*, Prispevek k intelektualni zgo-

Naši založbi v Ljubljani, ni bila običajen potopis. Vidmar je v njej želel, kot je zapisal, orisati svoj pogled na »človeški svet« in strniti misli, ki so ga »že dolgo vznemirjale«, vendar so dobile »jasnejšo podobo« šele po njegovem drugem obisku Združenih držav (leta 1936). V letih 1935/36 je namreč že napisal in izdal knjigi *Moj pogled na svet in Oslovski most*, ki sta skupaj z delom *Med Evropo in Ameriko* tvorili svojevrstno celoto.³ V *Mojem pogledu na svet* je poljudno orisal najnovejša dognanja fizike ter raziskovanja sončnega sistema in vesolja, hkrati pa tudi svoja, pod vplivom sodobnega naravoslovja izoblikovana gledanja na človeka, družbo, gospodarstvo in življenje. Knjiga je doživela »razveseljiv uspeh«, saj je bila v letu dni skoraj razprodana, njeni ocenjevalci pa so se ob pohvalah polemično odzvali zlasti na Vidmarjeve trditve, da fizika in metafizika raziskujeta vsaka svoj svet, saj sta »otipljivi« (fizični in materialni) ter »neotipljivi« (duhovni) svet dva povsem ločena, celo »sovražna svetova«, ki nimata »skupne nobene slike ... ne v preteklosti, ne v sedanjosti, ne v bodočnosti«. V »otipljivem svetu«, ki ga raziskuje naravoslovec, naj bi ne bilo prostora za Boga in Vidmar sam naj bi vero v Boga izgubil, ko se je začel ukvarjati z raziskovanjem narave in vesolja. Pozneje naj bi sicer spoznal, da »vera v resnici ni prazna« in je prazen le svet, ki ga »naravoslovec vidi«, zato se je odločil gledati na »obe strani«: v »otipljivi in neotipljivi svet«. Za oba naj bi bilo značilno, da se ne razvijata po načelu vzročnosti in »naravnih« zakonih, temveč po načelu verjetnosti in naključja. Vidmar se je tako strinjal z ugotovitvami nekaterih najuglednejših fizikov časa med obema vojnama (med drugim Francoza de Broglieja), ki so trdili, da v naravi ni razpoznavnih zakonov in vzročnosti, hkrati pa je kljub trditvam o nezdržljivosti »otipljivega in neotipljivega sveta« menil, da kakor v naravi in vesolju tudi v »človeškem svetu« ni zakonov in vzročnosti in je človeška zgodovina prav tako plod »verjetnosti in naključja«.⁴

Svobodomiselnost usmerjeni Milan Vidmar je bil eden redkih mednarodno uveljavljenih slovenskih znanstvenikov prve polovice 20. stoletja in izobraženec širokih obzorij, ki se je živahno odzival na »globalne premike« svojega časa.⁵ Nazore je sicer v posameznostih večkrat in rad spreminjal,⁶ toda gledanjem in predstavam, ki jih je popisal v *Mojem pogledu na svet*, je ostal zvečine zvest tudi v knjigah *Oslovski most*

dovini slovenskih tridesetih let, Slovenci v Evropi (uredil Peter Vodopivec), *Historia* 5, Znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino ljubljanske univerze, Ljubljana 2002, str. 156–163.

³ Milan Vidmar, *Moj pogled na svet*, Tiskarna Merkur, Ljubljana 1935, isti, *Oslovski most*, Tiskarna Merkur, Ljubljana 1936.

⁴ M. Vidmar, *Moj pogled na svet*, cit. v op. 2, str. 1–11, str. 260 in naprej. Obširno in zanimivo polemično oceno knjige je v Ljubljanskem zvonu objavil Vladimir Premru. Gl. Ljubljanski zvon, letnik LVI, Ljubljana 1936, str. 82–93. Vidmar je sicer v *Oslovskem mostu* trdil, da ga kritik ni dobro razumel, toda ob sodobnem prebiranju ocene se zdi, da je prepričljivo pokazal na nedoslednosti v njegovih nazorih.

⁵ Igor Grdina, v op. 1 cit. delo, str. 145, 156.

⁶ »Nočem vsiljevati svojih nazorov, pogledov in tolmačenj. Vse, kar sem si izmislil, je pravilno in resnično samo zame. Pa tudi zame samo sedaj, ta trenotek, tole noč. Jutri, ko bo zasijalo sonce čez travnik, gozd in hrib, bom imel morda drug svet pred seboj, drugo sliko, drugo prepričanje,« je zapisal v *Mojem pogledu na svet*. Gl. *Moj pogled na svet*, str. 2.

ter Med Evropo in Ameriko. Vtise iz New Yorka in Amerike je predstavil že v Mojem pogledu na svet, v Oslovskem mostu, ki je morda najbolj duhovito izvorno slovensko poljudno delo o matematiki in geometriji vse do danes, pa se je posvetil »matematičnim slikam in opisu možnih svetov«. ⁷ K »človeškemu svetu in življenju« se je vrnil v razmišljanjih o Evropi in Ameriki. Poleg omenjenih treh je napisal še 30 knjig. Mednarodni strokovni sloves si je pridobil z nemško pisano knjigo o transformatorjih, ki je prvič izšla leta 1921, ponatisnili pa so jo še leta 1956, kar je bilo za znanstvenika, tehnika, nedvomno izjemno priznanje. Od ustanovitve univerze v Ljubljani leta 1919 do leta 1967 je bil profesor na elektrostrojnem oddelku Tehnične fakultete, v letih 1928/29 je bil tudi rektor ljubljanske univerze in v letih 1942–1945 predsednik Akademije znanosti in umetnosti. Kot šahovski velemejster se je, čeprav amater, povzpел v svetovni vrh poklicnih igralcev šaha.

Milan Vidmar je pred drugo svetovno vojno dvakrat obiskal Ameriko. Prvič leta 1927, ko se je udeležil šahovskega turnirja kandidatov za svetovnega prvaka v New Yorku, na katerem je zasedel četrto mesto. Tedaj je v ZDA ostal tri mesece. Razen v New Yorku, kjer je med drugim večerjal z Mihajlom Pupinom, se je ustavil še v Washingtonu, Pittsburghu, na Niagarskih slapovih ter v Montrealu in Ottawi v Kanadi. Drugič pa je bil v ZDA leta 1936, ko se je v New Yorku sestal z Nikolo Teslo in se udeležil svetovne konference o energiji v Washingtonu; ob drugem obisku je v Ameriki ostal tri tedne. Knjigo Med Evropo in Ameriko je napisal leto dni po svojem drugem potovanju v ZDA. Vidmarjevi ameriški potovanji je, kot je omenjal sam, »ločila velika razpoka«. Prvič je bil v Ameriki v času gospodarskega razcveta, drugič pa po veliki gospodarski krizi, ki je po njegovem prepričanju nedvoumno razkrila vso krhkost in negotovost kapitalističnega reda in »svobodne tekmovalnosti«.

Prvič (leta 1927) je po lastnih besedah potoval v ZDA »poln naivne radovednosti« in »vere v duhovito izmišljeni svet individualističnega gospodarstva«. ⁸ Bil je očaran nad New Yorkom, nad njegovimi muzeji, koncertnimi dvoranami in opero, pa tudi nad drugimi mesti in posebej nad ameriškimi tehničnimi dosežki. In vendar se je v Evropo, kot je zatrjeval, vračal prazen, razočaran in hrepeneč po »nečem, česar Amerika nima«. »Nikoli ne bom pozabil vožnje v avtomobilu s postaje v hotel,« je opisal svojo vrnitev v Pariz. »Z nepojmljivo naslado sem požiral slike palač, cerkva, prodajalen, voz, pešcev« ... »Ali mar nisem videl v New Yorku dovolj palač, večjih od pariških? Ali nisem živel dobra dva meseca sredi prometa, ki je burnejši od pariškega?,« se je spraševal in si odgovarjal: »Nad Evropo leži nekaj, česar v ameriškem ozračju ni. Nekaj, kar ti polni dušo, če prideš iz Amerike. Nekaj, brez česar ne moreš živeti, kar se dviga iz evropskih palač, prodajalen, prometa in kar manjka v New Yorku, v Washingtonu, v Pittsburgu in v Chicagu.« ⁹

⁷ Vidmar je ugotavljal, da so »šole zagrenile človeštvu zanimanje za obe znanstveni smeri« (za matematiko in fiziko) in se mu je zato zdelo potrebno ponovno vzbuditi zanimanje zanj. Gl. Oslovski most, cit. v op. 2, str. VIII.

⁸ Milan Vidmar, Med Evropo in Ameriko, str. 3.

⁹ Prav tam, str. 32–33.

Avtor knjige Med Evropo in Ameriko je tisto nekaj, kar je v Združenih državah pogrešal in v Evropi zopet našel, imenoval dušo. »Evropa ima dušo, Amerika je nima,« je ugotavljal. »Zamisi se v evropsko pokrajino, ki je dom nekega naroda, nekega plemena. Ali ne vidiš v nji sledov, ki so se nabirali iz roda v rod, ki so se združevali in dopolnjevali, ki zgovorno pričajo o vsem, kar je tisti narod, kar je tisto pleme delalo, trpelo, uživalo in sovražilo? Vidiš, ti sledovi so duša pokrajine. Brez njih bi bila mrtva«. V Ameriki pa naj bi bilo povsem drugače. Ne le da ni bilo »starih palač in katedral, starih mest in starih pokrajin«. V »Ameriki so priseljenci prihajali na tujo zemljo, v mrtvo pokrajino. Obdelovali so zemljo, ki so jo našli, ne da bi jo dobili iz rok prednikov; živeli so nekaj let v nji, potem pa so jo zavrgli kakor iztisnjeno citrono ... Zemlja je prehajala iz rok v roke. Italijan jo je izročil Rusu, Rus Francozu, Francoz Angležu. Vtisi v isti košček zemlje se niso združevali ...« Zato naj bi bilo jasno, da »ameriška mesta in ameriške palače še ne morejo imeti duše. Vse Zedinjene države so še brez duše. Premalo misli so doslej doživele in še premalo sorodnih glav so doslej videle«. ¹⁰

Vendar duša, ki jo je Evropa imela, Združene države pa ne, po Vidmarju ni bila le plod zgodovine: »Evropejci smo tako potrebni duhovnega ozračja, da brez njega ne moremo živeti. Vsakemu izmed nas daje duhovno ozračje njegov narod«, je menil. Slovenski akademik in šahovski vele mojster, eden redkih pravih svetovljanov med slovenskimi izobraženci tridesetih let, je bil v letih pred drugo svetovno vojno prepričan, da sta veliki problem neizoblikovane »duše« Združenih držav Amerike ne le njihova kratka in skromna preteklost, temveč tudi njihova narodna raznolikost in od Britancev izposojeni »angleški jezik«. »Evropo pretresajo neprestano nevarne politične krize. Pred dvajsetimi leti jo je pustošil požar svetovne vojne. Toda v ozadju vseh evropskih političnih kriz in v ozadju svetovne vojne tli skrb za duhovno ozračje. Vsi hočemo živeti nemoteno v svojih narodih, vsi žrtvujemo rajši svoje življenje in svojo kri, kot da bi žrtvovali življenje svojega naroda,« je trdil. »Dokler ne bo vsak narod v Evropi svoboden, vsak svoj gospod, v svojem političnem okviru, ne bo miru.« ¹¹

Američani pa naj bi ne bili narod. Medtem ko »pravi Evropejec izraža svoje misli, svoje življenje, v jeziku svojega naroda«, prebivalci Združenih držav nimajo »jezika, ki bi resnično izražal dušo« posameznika in državljane duhovno povezoval med seboj, saj govorijo »izposojeni«, »vsiljeni (angleški) jezik«. ZDA so bile po Vidmarju tako »bistveno različne od Evrope«, ker so bile sestavljene iz samih »narodnih manjšin«, medtem ko so Evropo tvorili samostojni narodi, razdeljeni v ločene politične in državne okvire. ZDA naj bi bile v nasprotju z Evropo »ogromna ponev«, ki »topi raznolike drobce številnih narodov«, ne bilo pa naj bi še jasno, kakšna bo »nova tvorba«, če bo sploh nastala«. V Ameriki zato, ker ni bilo izvirnih narodnih tradicij, tudi ni bilo izvirnih narodnih pesmi. Priseljenci iz Evrope pojejo pesmi svojih domovin, pesmi, ki so nastale v Ameriki pa pojejo le ameriški črnci, je ugotavljal Vidmar. Črnci, ki so prišli v Združene države kot sužnji in so jih verige »prikovale na nek kos zemlje«,

¹⁰ Prav tam, str. 34–35.

¹¹ Prav tam, str. 35–36.

imajo »edini korenine v ameriški zemlji in ameriško dušo«. »Črnc je domačin, beli priseljenec pa je osvajalec,« je poudarjal avtor knjige *Med Evropo in Ameriko* in hkrati opozarjal, da med »belo in črno kožo« v ZDA – kljub osvoboditvi in zakonski enakopravnosti črncev od secesijske vojne dalje – še vedno divja neizprosna vojna, ki je vojna »za ameriško dušo«. ¹²

Oblikovanje Združenih držav in ameriške družbe si je Vidmar razlagal v zgodovinskem kontekstu preseljevanja ljudstev, ki v Ameriki po njegovem mnenju v tridesetih letih še ni bilo končano, četudi je na začetku 20. stoletja ob pacifiški obali zadelo na »naravno mejo«. V takšnih razmerah množičnega preseljevanja, ko je »zemlja človeškemu veletoku le prehod« pa, kot je zapisal, ne more »zrasti kultura«. »Ameriki manjka ves čas urejeno in ustaljeno življenje. Manjka ji združenje človeka z zemljo, ki povsod šele rodi kulturo. Amerika je, kar sta bile severna in vzhodna Evropa ob koncu starega, kar je bila zapadna Evropa v začetku srednjega veka,« je razmišljal. Pri tem naj bi bilo Američanom »zmotno očitati«, da nimajo evropske kulture, saj je ne bodo »nikoli imeli«. Evropska kultura naj bi bila pač »plod združenja evropske zemlje z nekdanjim barbarskim človeštvom«, ameriška kultura pa bo nastala šele »nekoč« »kot plod« ameriške zemlje, »oplojene od evropskih barbarov«. Kdaj bo nastopil ta »nekoč«, po Vidmarju še ni bilo mogoče napovedati, menil pa je, da se bo to zgodilo, ko bo »preseljevanje končano« in bo »človeštvo združeno z ameriško zemljo«. Tedaj bo »ameriška kultura« morda celo »zasenčila evropsko ... Morda jo bo izpodrinila, nadomestila. Bog ve«. ¹³

Množično priseljevanje je po Vidmarju vtisnilo pečat tudi ameriškim mestom, ki so nastajala razumsko in po načrtih, z oštevilčenimi avenijami in ulicami brez imen, po neke vrste vojaških pravilih, povsem drugače kot evropska mesta, ki so bila rezultat spontanega razvoja in evropske kulturne zgodovine. New York – v tridesetih letih sedemmilijonsko mesto – ga je v tej luči tako očaral kot navdajal s tesnobo. »New York je ogromno taborišče človeške vojske,« je ugotavljal. »Razum jo vodi. A pred njo stoji v vsej svoji strahoti pošast – glad ... Vse se brez počitka bori, kar leze in hodi, in tem človeškem mravljišču ob orjaških vratih Združenih držav«. ¹⁴ Amerika je bila v Vidmarjevih očeh zato kot »bojno ozemlje«, na katerem so se ljudje dobesedno borili za preživetje, medtem ko je bila Evropa »zaledje«, ki se je v začetku stoletja z izseljevanjem prek oceana razbremenilo nemajhnega dela svoje revščine in je že bolj ali manj uredilo svoje vrste. Čeprav tehnik, je avtor knjige *Med Evropo in Ameriko* v Združenih državah obžaloval povsod prisotne, kot je trdil, težnje po standardizaciji in avtomatizaciji. »Američani so prepričani, da bodo s tehničnim orožjem rešili človeštvo vseh nadlog,« toda »standardiziranje, pridobivanje življenjskih potrebščin po enem

¹² Prav tam, str. 36–38.

¹³ Prav tam, str. 42–44. V Mojem pogledu na svet je Vidmar omenil, da je misel o tesni povezanosti posameznika in »narodne duše« z zemljo in »tlemi, ki so ji bila odmerjena«, povzel po »nemškem filozofu Keyserlingu«. »Lahko bi rekel konkretnije, da vsak narod zasadi korenine v svojo zemljo,« je poudaril. Gl. M. Vidmar, *Moj pogled na svet*, cit. v op. 2, str. 305–306.

¹⁴ Prav tam, str. 61–62.

kopitu je uniformiranje,« je pisal. V tem smislu naj bi tudi prebivalstvo Združenih držav ne bilo narod, temveč »vojska«. »Amerika je polna članov najrazličnejših narodov in plemen. Toda posebnosti narodov ji ne delajo skrbi. Ne misli na razne njihove jezike. Vojska ne govori mnogo ... za povelja (pa) potrebuje vendarle nekaj kratkih stavkov, nekega jezika, bodisi katerega koli ... To je skrivnost angleščine kot državnega jezika Zedinjenih držav. To je skrivnost udarnih vrstic v ameriških dnevnikih, ki varčujejo na čelu poročil natanko tako odvrtno z besedami, kakor povelja v dnevnem povelju čet.«¹⁵ Ameriško družbo naj bi tako označeval »militarizem«, ki so mu Američani »nadeli ime tehnokratizem«. Ameriški tehnokrati naj bi bili prepričani, da bodo s »tehničnim orožjem« premagali človeške sovražnike in »človeštvo odrešili vseh nadlog«. Pri tem pa so pozabili, da lahko s tehniko premagajo le »telesni glad«, medtem ko je »duhovni glad ... tehniki nedosegljiv«.

V ZDA naj bi se od evropskih razlikovali celo hoteli, ki naj bi bili sicer zelo udobni, vendar preveč »avtomatizirani«. »V Ameriki pogreša (gost) od prvega dne skrbno roko gospodinje, pazljivo postrežbo, občutek varnosti, spravljenosti, vse kar ima v svojem evropskem domu ali kar najde tudi v evropskem hotelu,« je menil avtor knjige Med Evropo in Ameriko. V ameriških hotelih naj bi bilo pač »vse pripravljeno«, a vendar »vse mrtvo«, saj naj bi bili gostu – kot tudi drugod v ameriških mestih – za večino želja in potreb na razpolago le avtomati. Za opravila, ki so nujno potrebovala človeško roko, pa so imeli Američani črnce. »Za vse opravke, ki jih Amerika mrzi, je Bog ustvaril črnca,« je opazal Vidmar. »Črnici so kolonijalne čete ameriške vojske ... Sobarice v hotelu so črne ... Dvigalo vodi črnc. Peč kuri črnc. Nadzira ga (pa) povsod bel uslužbenec.« Ameriški črnici so bili po Vidmarju v nasprotju z »evropsko služinčadjo«, ki naj bi ne bila »zaničevan del človeške družbe«, temveč »sostanovalec v hiši«, ki jo je oskrbovala, »zaničevani vojaki«, ki so »opravljali zaničevane posle«. Črnici naj bi bili v ameriških mestih manj kot »avtomati«, sicer pa naj bi bilo vse avtomatizirano in človek repuščen sam sebi. Izjema v tej »porazni krutosti« naj bi bila privatna stanovanja, ki so bila po Vidmarjevem mnenju »dobro, celo predobro opremljena«. Poseben vtis je napravil nanj tudi ameriški odnos do otrok, ki naj bi Američanom pomenili »vse« in so bili temu primerno razpuščeni, saj so počeli, kar se jim je zahotelo.¹⁶

Že iz povedanega bo razumljivo, da je bilo Vidmarju, čeprav je bil po nazoru liberallec, tuje ameriško pojmovanje »svobode in demokracije«. »Američan ima svobodo vesti, besede, tiska,« je pisal. »Američan ima svoje svobodno izbrano narodno predstavništvo ... Zedinjene države Severne Amerike ... so (pač) demokratična državna tvorba«. Toda ameriški »svoboda« in »demokracija« naj bi bili v resnici le »navidezni«. V Vidmarjevih očeh je bila »čista demokracija«, ki je temeljila na »odločanju večine«, tudi sicer »nevarna« in »nemogoča«, saj je bila le »nekakšna politična statistika ... , (ki) je priznavala mnenjem popolno enakopravnost in jih je (le) štela«. »Čisti demokraciji« ni važno nobeno mnenje, temveč le število enakih mnenj,« je ugotavljal, »večino«

¹⁵ Prav tam, str. 63.

¹⁶ Prav tam, str. 64–68.

pa povsod tvorijo »šibke glave«, medtem ko so »močne« v manjšini. Alternativa »čisti demokraciji« naj bi bila zato »praktična demokracija« z »večstrankarstvom« in »strankarskimi piramidami, ki niso le statistične tvorbe«. Večje število strank, značilno za »evropske demokracije« naj bi bolje in »vestneje« izražalo »mnenje večine« kot ameriški dvostrankarski sistem z neposrednimi volitvami predsednika države, ki je bil v primerjavi z najvišjimi predstavniki evropskih držav »mogočen vladar«, pravi »general«. V takšnem sistemu imajo Američani pač lahko »tisoč mnenj«, vendar odločilno posegajo v »usodo svoje domovine« le vsako četrto leto in »le z besedicami, da ali ne«. »To je vsa njihovega dejanska politična svoboda, vse drugo pa je malopomemben videz«. In še ta svoboda je »zelo gnila«, saj »posredno in neposredno ... polnijo glasovnice tudi dolar in veliki trusti«. Petrolejski, avtomobilski, filmski, žitni in »mesni kralji« naj bi bili »ameriški volilni knezi«, s katerimi se je Roosevelt »boril« kot nemški cesarji s svojimi »volilnimi knezi«. Američan je bil po Vidmarju občutno manj svoboden kot Evropejec, bil pa je bolj »navajen, da ga usoda suje, tepe« in zato »bolj drzen«. »Američan je vojak, ki gre smehlja v boj, ki se ne boji ničesar,« je ob opisu gradnje velikih vodnih jezov na ameriških rekah – za spremembo občudujoče – opozarjal slovenski akademik, elektroinženir. »Američan je svež, žilav, podjeten borec ... Evropejci (pa) smo že razvajeni, mehkužni«. ¹⁷

Podobno kot politična, po Vidmarju tudi ameriška »poslovna svoboda« ni bila »prava svoboda«, temveč »neurejenost«, ki je nedvoumno razkrivala, da je »Amerika boljše«. Američani naj bi se ponašali z »gospodarskim individualizmom«, ki pa ni bil nič drugega kot »brezčutnost drobca velike tvorbe za vse druge drobce«. »Gospodarska svoboda« in »gospodarski individualizem« sta v »človeškem svetu« ustvarjala razmere, primerljive z »vsemirskimi tvorbami« – prav tako sestavljenimi »iz drobcev«, ki se »ne zmenijo drug za drugega,« je ugotavljal avtor knjige *Med Evropo in Ameriko*. Prepričan, da je »fizika nauk o ustroju sveta« in »pogled v vsemirje pove, kaj se godi v človeštvu,« je trdil, da ima »človeška zgodovina razvojne smeri, ki so zelo sorodne razvojnim smerem fizičnih tvorb«. Toda človek v nasprotju z njimi »noče biti igračka«, pri »urejanju sveta«, ki ne bo posnetek »kaotičnega vsemirja«, pa so mu lahko v neprecenljivo pomoč spoznanja »velike duhovne revolucije«, ki jo je povzročila moderna fizika. Človeštvo naj bi bilo pač »edinstvena«, od vseh ostalih različna tvorba prav po tem, da ni bilo »hazardna banka« in je »hodilo svoja pota«. »Razum ... ta skrivnostna sila«, ki je »nasprotnik naključja«, človeku omogoča, da izbira med možnostmi, usmerja dogodke in »vodi tvorbe ... iz nereda v red«. »Človeštvo,« ki »hoče živeti in noče umirati, se starati, kakor razpadajo, umirajo in se starajo vse fizične tvorbe vsemirja,« se mora zato boriti »za red«, za »stalnost oblik« in »urejeno obliko svoje lastne tvorbe,« je obširno dokazoval Vidmar. »Človeško življenje« je »boj z naključjem«, »boj z naravnimi silami« in »boj z neredom«, »vsota vseh urejevalnih človekovih dejanj pa je človeško gospodarstvo«. ¹⁸ In to – kot je razkrila gospodarska »katastrofa« leta

¹⁷ Prav tam, str. 75–81.

¹⁸ »Človeško življenje je človeško gospodarstvo,« je dobesedno zapisal Vidmar, ki je tudi drugače dokazoval vpliv gospodarstva na vsa področja človekovega življenja, med drugim na politiko,

1929 – ne sme biti prepuščeno »taktirki naključja« in »brezčutnemu, kaotičnemu plesu drobcev«, temveč potrebuje premišljen in dolgoročno zasnovan »bojni načrt«. Velika gospodarska kriza je bila v Vidmarjevih očeh prepričljiv »poraz individualističnega gospodarstva«, s katerim naj bi se »povsod bolj ali manj uveljavilo prepričanje, da v človeški tvorbi ni več prostora za metode, ki jih ima naključje.«¹⁹

»Misel svobodnega gospodarstva« je bila po Vidmarjevem prepričanju imanentna ideji kapitalizma, ki je bil zato »slep gospodarski sistem«. Adam Smith, znameniti »učitelj gospodarske svobode«, je bil po njegovem mnenju sicer »izreden duh«, toda zmotno je verjel v »naravne zakone«, ki »usmerjajo z varno roko divji gospodarski ples«. Ameriški kapitalizem je bil zelo blizu »čistemu, teoretskemu kapitalizmu« in zato posebej brezobziren. Zgodovina »velikih ameriških premoženj« je bila »polna zgodb« o »podkupovanju oblasti, posiljevanju gospodarsko šibkih poedincev, polna ropa, kraje in sleparij«, za ameriški kapitalizem pa so bile značilne »silne« delniške družbe, ki so »neusmiljeno izsesavale prebivalstvo«. Vidmarju se je zdelo posebej nesprejemljivo, da v ZDA ne »poznajo socialnega skrbstva«. »Delavec, ki zgubi svoje delo, je nezanimiv, nevažen,« se je zgražal. »Vsak zase, je geslo kapitalizma. Postani bogataš, če moreš, pogini, če nimaš kruha. Pograbi za drugo delo, če te prvotno ne preživlja. Bodi danes advokat, jutri gostilničar. Živi kakor hočeš! Skrbi za svoja stara leta sam. Kaj mi mar tvoja onemoglost.«²⁰ Mimogrede je sicer omenil, da je »ameriški kapitalizem«, prav s tem, ko je »dvignil dolar na oltar«, naredil Ameriko za »deželo neomejenih možnosti« in najsvobodnejšo demokracijo sveta. Toda ameriška »obsedenost z dolarjem« mu je bila tuja, vse odkar je leta 1927 prvič stopil na ameriška tla in so ga organizatorji šahovskega turnirja v New Yorku pozdravili z besedami: »Well, vi bodete (z vašim igranjem šaha) naredili (you will make) dvesto dolarjev«. »Zaslužiti imenuje Američan narediti,« se je zgražal velemejster, šahovski navdušenec. »Mraz me je pretresel. Prišel sem v Ameriko, da se borim na šahovskem turnirju, da odnesem zmage, da odnesem veliko zmago. Dolarjev, denarne nagrade, se nisem nikdar spomnil med dolgim potovanjem preko Atlantskega oceana ...«²¹ Iz ZDA se je tako vračal prepričan, da je »dolar utelešeni vrag«. »Dolar žene delovne stroje v nešteti tovarnah. Dolar kupuje nepotrebne predmete, ki jih vsiljuje zgovorni prodajalec ... Nihče pa ne pomisli, da je nemogoče nadaljevati gospodarsko spiralo v nedogled.«²²

vojne, politične programe in nacionalne ideologije. Gl. M. Vidmar, Med Evropo in Ameriko, str. 109–120, 252–256. Igor Grdina, nav. delo, str. 157.

¹⁹ M. Vidmar, Med Evropo in Ameriko, str. 123–125.

²⁰ Prav tam, str. 190.

²¹ Prav tam str. 127.

²² Prav tam, str. 132–133. Na Vidmarja sta v tem smislu napravila posebej neugoden vtis newyorški Wall Street in newyorška borza. Wall Street je bil zanj, kot je zapisal že v Mojem pogledu na svet, »umazano in neokusno središče newyorškega denarništva«, borza pa »kraj, ki ne more biti srečen«. »Tu je vse zamorjeno, kar more biti lepega v človeku, v življenju. Tu kriči denar; tu se vidi, da je šel dolar skozi toliko tako umazanih rok, da je človeku od gnusa nemogoče dolgo strpeti v bližini,« je pisal. Gl. M. Vidmar, Moj pogled na svet, str. 298. V knjigi Med Evropo in Ameriko je leta 1935 zapisano v nekoliko skrčeni obliki ponovil. Borza mu je bila »umazani brlog vsemogočnega

Evropski kapitalizem je bil v primerjavi z ameriškim po Vidmarju skoraj blag in »človekoljuben gospodarski sistem«. Ameriški kapitalizem naj bi namreč ne bil le skrajno socialno brezobziren, temveč tudi slep za potrebe potomcev, saj naj bi »brez srca in pameti« izkoriščal naravo. To naj bi nazorno razkrivalo ravnanje s pašniki in zemljo, ki jo Američani pustošijo brez misli na posledice. Evropa naj bi bila »razumnejša« in »izkušenejša«. »Evropa je uvidela, da so prevelike gospodarske tvorbe nevarne«, zato »podržavlja železnice, telegrafske in telefonske proge,« je brez posebnega dokazovanja zapisal avtor knjige *Med Evropo in Ameriko*. »Evropa je spoznala zgodaj, da je treba skrbeti za bolne, za nezaposlene, za onemogle delavce ... Evropski kapitalizem je precej oddaljen od čistega kapitalizma«. Zaradi tega je bil sicer tudi »evropski demokratizem« šibkejši od ameriškega, toda »demokratizem« in »svoboda« za Vidmarja sama po sebi nista bila vrednota. V Ameriki je bila velika svoboda, hkrati pa je vladala »neznosna korupcija«. Nasprotno je bilo v Nemčiji manj »politične svobode«, »podkupljiv uradnik pa je bil bela vrana«. Vidmarju se je zdel v tem kontekstu najprimernejši britanski sistem, kjer sta bili »gospodarska in politična svoboda ... razumno utesnjeni«. »Sporazumevanje v vseh važnih vprašanjih je vodilno načelo mogočnega imperija med Evropo in Ameriko,« je zapisal. »Svobodno utesnjevanje svobode dviga angleški kapitalizem visoko nad evropskega in neizmerno nad ameriškega.«²³

Po Vidmarjevem prepričanju je liberalni kapitalizem z gospodarskim polomom leta 1929 zabredel v krizo, ki je pomenila njegov konec. »Kapitalizem je sovražen nastajanju složne, disciplinirane, enotne človeške vojske, ki naj se zmagovita dvigne v veliki boj z naključjem.«²⁴ Človeštvo lahko iz krize popeljeta le politika, utemeljena v razumu in na dognanjih moderne znanosti, v gospodarstvu pa preiščeno načrtovanje z aktivno socialno skrbjo države in novim »prerazdeljevanjem dobrin«. Hkrati naj bi bilo v tridesetih letih že povsem jasno, kako zmotno je bilo pričakovanje kapitalizma, da bo »prišel red v človeštvo od spodaj, iz naporov poedincev, iz uvidevnosti slabotnih glav.«²⁵ Avtor knjige *Med Evropo in Ameriko* se je zato zavzemal za politični in gospodarski red, ki bi ga lahko, kot je duhovito zapisal Igor Grdina, imenovali »znanstveni cezarizem.«²⁶ »Človeštvo bo uredila glava, ki se bo dvignila nad vesoljni človeški svet, ki bo videla vse drobce – poedince, razumela vse neštete odnose med njimi in, ki bo z viška vrgla v neizmerno mravljišče mrežo pametne ureditve ...«²⁷ Takšne glave naj bi imeli Lenin, Mussolini, Hitler in Roosevelt. Med njimi je bil Vidmarju nesporno najbližji in najbolj simpatičen ameriški predsednik Franklin Delano Roosevelt.

Roosevelt je poznal Ameriko »kot malokdo« in je prav zato napovedal odločen boj »bogatašem« in velikemu kapitalu, je zapisal. Nikjer v civiliziranem svetu ni kapi-

dolarja«, Wall Street pa »ozka, mračna, umazana, neprijazna ... in okrutna ulica«. Gl. M. Vidmar, *Med Evropo in Ameriko*, str. 130–131.

²³ M. Vidmar, *Med Evropo in Ameriko*, str. 192.

²⁴ Prav tam, str. 255.

²⁵ Prav tam, str. 265.

²⁶ Igor Grdina, nav. delo, str. 158.

²⁷ Glej op. 25.

talizem »grabil tako zločinsko, brezobzirno in brez sramu« kakor v Združenih državah Amerike«. Roosevelt pa se ni ustrašil bogatinov in je uvedel visoke davke na dediščine in zapuščine. »Vsaj boja proti nepridobljenemu, najdenemu, podarjenemu bogastvu ga ni bilo strah«. Med drugimi ukrepi Rooseveltove ekonomske politike je Vidmar z odobravanjem omenjal zlasti poddržavljanje energetske in prometne infrastrukture. »Danes se nam zdi nemogoče, da bi bile ceste, ki jih vzdržujejo mesta, dežele in države, zasebna lastnina,« je razmišljal. »Kdo si more predstavljati ceste obdane z visokim dobro zavarovanim in zastraženim plotom?« V ZDA pa so zasebna cestna, poštna, železniška in energetska podjetja »strahovito izkoriščala državno blagajno in izsesavala prebivalstvo«. Roosevelt je začel zato graditi velike državne elektrarne in napadati »truste« z »nizkimi cenami nesebičnih javnih podjetij«. »Roosevelt je zastopnik skupne koristi vseh državljanov«. ²⁸ Vseeno je bil Vidmar leta 1936, ko je zapuščal Združene države, črnogled. »Amerika me skrbi,« je pisal, »ker sem videl, da je dosti grešila. Amerika me skrbi, ker je tako lahkomišelnost pustošila svojo zemljo in se preveč vdajala nebrzdanemu kapitalizmu. Saj slutim, da ne bo mogoče v kratkih letih vrniti moči izčrpanim tlem in da ne bo brez strašnih bojov mogoče ukrotiti trustov in borz.« ²⁹

Vidmarjevo delo *Med Evropo in Ameriko* in njegovo nedvomno zmotno stališče, da je bila Evropa v drugi polovici tridesetih let bližje »ozdravljenju« kot Združene države, je treba seveda presojeti v kontekstu časa med obema vojnama. Velika gospodarska kriza je v tridesetih letih povsod po Evropi utrdila avtoriteto državnih ustanov in oslabilo zaupanje v liberalna gospodarska načela, ki so se morala umakniti državnemu poseganju v gospodarstvo. ³⁰ Povsod se je začel nov pohod protekcionizma, zapiranja nacionalnih trgov in omejevanja mednarodne menjave, leta 1936 (leto pred Vidmarjevo knjigo) pa je John Maynard Keynes izdal svojo »Splošno teorijo zaposlitve, obresti in denarja«, v kateri se je zavzel za pravičnejšo razdelitev bogastva in dohodka ter pozval k premisleku liberalnih gospodarskih izhodišč. Vidmarjeva kritika ameriškega in liberalnega gospodarstva ni bila torej v takšnih razmerah nič izjemnega. Vseeno ni mogoče prezreti, da je bil slovenski šahovski vele mojster in elektrotehnik z odklanjanjem in kritiko svobodnega gospodarstva in ZDA, ki ju je utemeljeval s sklicevanjem na »narod«, »jezik«, »kulturo«, »zemljo«, »dušo« in »tradicijo«, tudi značilen predstavnik slovenskega liberalizma in izobraženstva. V knjigi je sicer omenjal le pogovore, ki jih je imel o ZDA in Američanih s šahovskimi tekmeci in prijatelji po Evropi in ti naj bi njegovim pogledom na Ameriko pritrjevali. Toda z njegovo kritiko liberalnega kapitalizma ter razmišljanji o povezanosti »kulture z zemljo« in pomenu »tradicije«, »naroda« in »jezika« pri oblikovanju »duše pokrajine« in človeške skupnosti so se gotovo strinjali tudi mnogi slovenski bralci. ³¹ Sicer pa so Vidmarja ZDA istočasno

²⁸ M. Vidmar, *Med Evropo in Ameriko*, str. 279–313.

²⁹ Prav tam, str. 350.

³⁰ Peter Vodopivec, *Trideseta leta, Slovenska trideseta leta*, Slovenska matica, Ljubljana 1997, str. 8.

³¹ Vidmar je po vojni v Spominih zapisal, da se je knjiga *Med Evropo in Ameriko* v »tistih časih preveč očitno navduševala za smer, ki je bila tako rekoč ilegalna«. S tem je najbolj verjetno mislil

odbijale in prevzele. V njegovih očeh so bile nepogrešljiva vitalna sila zahodnega sveta, ki mora ostati tesno povezana z Evropo. Ko je na parniku sredi Atlantika razmišljal o Ameriki in Evropi, mu je zadnja simbolizirala »podedovane in priučene predsodke«, prva pa »nove ideje, nove teorije, nove sisteme«.

Milan Vidmar je ob začetku druge svetovne vojne knjigo *Med Evropo in Ameriko* predelal tudi za nemško izdajo, ki je leta 1941 pod naslovom *Das Ende des Goldzeitalters* izšla v Braunschweigu. Po drugi svetovni vojni je svoj pogled na ZDA in vtise s potovanj čez Atlantik v skrajšani in nekoliko spremenjeni obliki povzel še v Spominih, ki jih je leta 1964 (po njegovi smrti) izdala založba Obzorja iz Maribora. Ko je v Spominih popisoval nastajanje knjige *Med Evropo in Ameriko* (skoraj v celoti naj bi jo – podobno kot še več svojih del – napisal v kavarni), je samozavestno zatrdil, da so »se izpolnila« skoraj vsa njegova »prerokovanja«. ³²V jugoslovanskih (pa tudi širših evropskih) razmerah, se je v petdesetih letih, ko je Vidmar pripravljal za natis svoje Spomine, morda res zdelo, da so napovedi o »zatonu liberalnega kapitalizma« in svobodnega gospodarstva bolj ali manj točne. Toda že dobri dve desetletji pozneje se je z vrnitvijo ZDA in Velike Britanije k liberalni gospodarski politiki izkazalo, da je ideja o vsemogočnosti svobodnega trga še vedno aktualna, sklicevanje na »razum in pravičnost« pa izgublja prepričljivost in privrženec.

Slovenski pogled na ZDA se je – gledano z zornega kota skoraj sedmih desetletij, ki nas ločijo od izida Vidmarjeve knjige – počasneje in manj spreminjal. Slovenskim popotnikom, ki za krajši ali daljši čas obišejo ZDA, sta, kot kažejo priložnostno objavljena popotna poročila, ameriški svet in način življenja še danes v marsičem daleč in tuja. »Amerika je drug svet, tako v dobrem kot v slabem,« je leta 2004 ugotavljala mlada slovenska raziskovalka, ki je večkrat študijsko bivala v ZDA. ³³ »Vse se zdi preveliko. Če imate tam denar, je vse mogoče. Moj prvi vtis je bil, da je v Ameriki vsega preveč, da je vse zelo velikopotezno in pompozno. Od skodelice kave, ki je prevelika, do izrazito glasnega govorjenja ljudi, ki te zasujejo s plazom besed in z vljudnostjo. Vse pa ostaja na površini, zelo kričeče, vtisi te kar preplavijo, a v globini redko najdemo kaj takega, kar človeku resnično ostane«. Tudi mlado slovensko strokovnjakinjo, ki je čez Atlantik potovala skoraj dve generaciji za Milanom Vidmarjem, je pretreslo, da v ZDA ni evropskim deželam primerljive socialne in zdravstvene oskrbe, prevzeli pa so jo sistem izobraževanja in številne možnosti za znanstveno delo.

Vidmarjevih refleksij in sodobnih, v časopisju objavljenih zapisov o ZDA seveda ne kaže posploševati. Toda, če jih primerjamo, se ne zdi napačen vtis, da imata slovenska zadržanost in kritični slovenski odnos do ZDA globlje korenine, kot smo si pripravljani priznati. ³⁴

na svojo kritiko kapitalizma. Poročal pa je tudi, da je delo pohvalil recenzent v Jutru, ki je menil, da je avtor z njim »pokazal obilo civilnega poguma«. Milan Vidmar, *Spomini*, II. del, založba Obzorja Maribor 1964, str. 126.

³² Prav tam.

³³ Nedelo, 21. novembra 2004. Naslov članka: Imeti jo (namreč Ameriko) moraš rad, da jo lahko sprejmeš v njeni velikopoteznosti.

³⁴ V zadnjih letih je bilo tako ob slovenskih kritikah Busheve politike kar nekajkrat slišati, da je v

SUMMARY

MILAN VIDMAR BETWEEN EUROPE AND AMERICA

Peter Vodopivec

The article presents the book by Milan Vidmar, a longtime professor of electrotechnology at the Ljubljana University and greatest Slovene chess player, in which the author describes his impressions from the two journeys to the United States of America. In 1927, Vidmar travelled to the USA for the first time and for the second time in 1936. Accordingly, his first staying in the USA was in the time of economic prosperity, and the second was after the big economic crisis, which to his opinion revealed the fragility of the capitalist system and liberal economic policy. Vidmar, as he wrote in the USA, missed after the first journey the "soul" European cities supposedly had and American did not. In that view, the USA were marked by poor history, borrowed English language and the population that were supposedly not a "nation" but a collective of "national minorities". At the same time, the united States were not to have had their authentic culture, which was a result of the fact that the American population were mainly immigrants. The only genuine natives were by Vidmar the American Black people.

Americans were in Vidmar's eyes not a nation but a human army literally struggling for survival. The American comprehension of "freedom" and "democracy", which were supposedly only fictitious for as American voters could decide about "the fate of the homeland" only every fourth year at elections with "yes" or "no", was to him, although liberal by principle, unfamiliar. At the same time, Vidmar resolutely rejected American capitalism and liberal individualism, which were undoubtedly revealing that the USA were a battlefield. He compared "economic freedom" with the universe that was supposedly as well composed of "fragments", which "do not care about one another".

Human economy – as the 1929 crisis indicated – must not be left to "coincidence and chaotic dance of fragments", for it needs order and planning. Consequently, Vidmar advocated for an economic policy based in science and reason, and for an active social policy of the state. In the USA, he was repulsed by the "obsession with money (dollar)" and consumption, and as well by "unwise exploitation of nature". He greeted with sympathy the reform endeavours of the president of the USA Franklin Delano Roosevelt who was to Vidmar "the representative of collective benefit of all citizens".

The author of the article finds that Vidmar's book should be understood in the context of circumstances in the 30s of the 20th century when after the great economic crisis it seemed the liberal economic policy experienced a complete failure. The author is of opinion that Vidmar was with his referring to "nation", "history", "language", "culture", "land" and "tradition" a typical representative of the Slovene liberal intelligentsia, and that reserved and critical views upon the USA have – as Vidmar's book demonstrates – a longer history than generally perceived.

slovenskem javnem mnenju prisoten »protiamerikanizem«, ki je rezultat »komunističnega obdobja«. Kot kaže ta razprava, take ocene niso povsem točne, saj imajo slovenske predstave o Ameriki daljšo zgodovino in so zasidrane tudi v meščanskih gledanjih na družbo in svet.